

УДК 911.2

ОСНОВНІ ЧИННИКИ ТА ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ РОЗВИТКУ І СТАНОВЛЕННЯ РІЗНОМАНІТТЯ ЛАНДШАФТІВ ЗАПОРІЗЬКОЇ ОБЛАСТІ

Байдіков І.А., Байдіков К.А.

Під ландшафтним різноманіттям доцільно розуміти поєднання первинного (природного) і вторинного (антропічного) різноманіття ландшафтоорганізованої природи, сприймаючи ЛК (ландшафтні комплекси) як структурні утворення із взаємопов'язаними геоматичним та біотичним компонентами. Різноманіття ландшафтів Запорізької області було зумовлене, в історичному процесі, впливом на ЛК природних та, надалі, антропогенних трансформаційних чинників.
Ключові слова: різноманіття, ландшафт, біота, степ, ліси, залишеність, чинники антропогенні, чинники природні, вплив, розорювання, випасання, розвиток, зміненість, деградація.

ВСТУП

Термін “ландшафтне різноманіття” офіційно був введений у широкий мовний обіг у зв’язку з рішеннями Міністерської конференції з навколошнього середовища (Софія, жовтень 1995 р.), де було схвалено розроблену Радою Європи Загальноєвропейську Стратегію збереження біологічного та ландшафтного різноманіття [25]. Використання в Стратегії окремо понять біологічне та ландшафтне різноманіття, проте, декларує виокремлення біотичного компоненту із загальної структури ЛК (ландшафтного комплексу). Крім того, розташування словосполучення “біотичне різноманіття” у назві Стратегії попереду “різноманіття ландшафтного” можна трактувати як надання першому з них пріоритетного значення у визначенні загального природного різноманіття. Це зумовлює певну проблему у виробленні сприйняття “ландшафтного різноманіття” як географічної категорії. Разом з тим, не є доцільним приниження значення біотичного різноманіття території (акваторії) при вивчені різноманіття ландшафтів [19 с. 11].

Загалом в науковій літературі термін “ландшафтне різноманіття” трактується досить неоднозначно. Це пов’язано насамперед з недостатньою обґрунтованістю терміну “ландшафт”, із закономірною неоднаковістю дослідницьких підходів і бачень щодо визначення різноманіття ландшафтів. Так, у роботах ряду авторів [20] основним критерієм ландшафтного різноманіття досліджуваних територій і (або) акваторій [24] визначається кількість в їх межах структурних ландшафтних виділів, їх варіабельність та різноманітність. Проте, для такого підходу властива певна однобічність, що не дає можливості повноцінного вирішення проблеми збереження незмінених і малозмінених ландшафтів. Крім того такий, кількісний, підхід щодо визначення ландшафтного різноманіття, при поширеному в літературі сприйнятті ЛК як його носіїв [7, 19, 22], не враховує якісної складової ЛК. Це знаходить відображення у походженні ЛК, їх геофізичних, геохімічних, динамічних, геоінформаційних показниках [19, 23, 27].

Як важливий критерій при обґрунтуванні ландшафтного різноманіття визначають зміненість ЛК під впливом антропогенних чинників [7, 18, 19, 23].

ОСНОВНІ ЧИННИКИ ТА ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ РОЗВИТКУ ...

Врахування цього критерію дало змогу ряду авторів поділити ландшафтне різноманіття на первинне (природне інваріантне) та вторинне (антропогенізоване природне і антропогенне (техногенне) варіантне) [7, 22]. Виходячи з цього логічно витікає визначення ландшафтного різноманіття як поєднання “первинного (інваріантного природного) і вторинного, набутого (варіантного антропічного) різноманіття ландшафтоорганізованої природи” [22 с. 4].

Наявне природне й антропічне різноманіття ландшафтів “є результатом тривалого історичного процесу формування ландшафтів з усіма їх природними антропогенними відмінами” [23 с.29]. Зазначена теза значною мірою відповідає процесу розвитку ландшафтного різноманіття в Запорізькій області, яка має багату історію взаємодії людини і природи, що зумовлює прямий зв’язок “між історичними трансформаціями ландшафтів та історичними трансформаціями ландшафтної різноманітності” [23 с.29] і зумовлену цим значну різноманітність регіональних ландшафтів. Таким чином, обґрутування і вивчення особливостей становлення і змін різноманіття ландшафтів Запорізької області доцільно здійснити на основі багатоаспектного ретроспективного аналізу розвитку її ландшафтів під дією природних та антропогенних чинників.

1. РОЗВИТОК ЛАНДШАФТІВ ТЕРІТОРІЇ СУЧАСНОЇ ЗАПОРІЗЬКОЇ ОБЛАСТІ

1.1. Розвиток ландшафтів території сучасної Запорізької області під дією природних чинників

Ландшафти сучасної Запорізької області, як і ландшафти інших регіонів, у процесі свого розвитку відзначалися постійною зміною властивостей і якостей, що зумовило набуття ними певного різноманіття. Різноманіття ландшафтів території Запорізької області на кожному історичному етапі її розвитку – до моменту становлення людини як джерела потужного трансформаційного впливу на природу (початок пізнього голоцену), змінювалось під дією переважно природних чинників. Насамперед це стосується “змін кліматичних умов, особливостей тектонічного режиму” Запорізької області [3, 5 с. 68]. Значне різноманіття природних ландшафтів, зумовлене дією природних чинників, було на території сучасної Запорізької області вже на початку кайнозою. Так, в палеогені та неогені тут були лісові, лісостепові, степові, включно з саванами, ландшафти тощо. Проте загалом “ритмічний і спрямований характер” [5 с. 68] розвитку природи Північного Приазов’я в кайнозої внаслідок постійних змін кліматичних умов зумовив чергування основних регіональних типів ландшафтів при наявності тенденції остеplenня території Північного Приазов’я. Найактивніше це відбувалося у пізньому пліоцені та плейстоцені, що відзначались збільшенням континентальності клімату Північного Приазов’я (таб. 1).

Таблиця 1

Основні типи ландшафтів Приазов'я у верхньому неогені та антропогені (за даними [5]).

Основні етапи розвитку голоцену, плейстоцену і пізнього пліоцену Руської рівнини	Типи ландшафту
1	2
Голоцен	Степовий
Пізньовалдайське похолодання	Степовий
Пізньовалдайський міжльодовиковий період (16 тис. років назад)	Степовий
Максимальна стадія Валдайського зледеніння	Холодний лісостеп з тундривими елементами
Брянський міжльодовиковий період (25 тис років назад)	Лісостеповий
Ранньовалдайський час Московсько-Валдайський (Микулинський) міжльодовиковий період (100 тис. років назад)	Степовий Лісовий, лісостеповий
Московське зледеніння	Лісостеповий, степовий
Одинцівський міжльодовиковий період (180 тис. років назад)	Степовий
Дніпровське зледеніння (230 тис років назад)	Степовий
Ліхвінський міжльодовиковий період	Лісостеповий, степовий
Оксське зледеніння	Лісостеповий, степовий
Акчагильський вік	Лісостеповий, лісовий
Куяльницький вік	Степовий

1.1.2. Особливості природних ландшафтів території сучасної Запорізької області до початку активного антропогенного впливу на них

Таким чином, степовий тип ландшафту сформувався в Північному Приазов'ї вже 16 тисяч років тому. В цей період на місцевих межирічних територіях домінували різnotравно-дерниннозлакові степи, зокрема – ковилово-різnotравні.

В річкових долинах були поширені лучні різnotравно-ковилово-кострові степи [9, 11, 34]. Крім цього – долини приазовських річок в минулому відзначалися залісністю, що підтверджується рядом античних авторів. Так, Птолемей розміщав на берегу Азовського моря гай “Риболовля бога” [26], який інтерпретується як річка Лозуватка [16]. Грецький історик Геродот, описуючи скіфську країну, відзначав значну залісність берегів Борисфена (Дніпра) – особливо заплавної частини його долини, так звану Гілею, а також багато дерев по всій країні скіфів. Гілея, за

ОСНОВНІ ЧИННИКИ ТА ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ РОЗВИТКУ ...

Геродотом, майже суцільною смugoю тягнулася вздовж Дніпра: від Чорного моря до широколистяних лісів лісової зони, де з'єднувалася з ними [31]. Вірогідно, що в ті часи ліси вкривали також всі острови Дніпра, включно з Хортицею.

Залісність у минулі часи долини Дніпра відзначав також Д.І.Яворницький [36]. Він свідчив, що ліси вздовж правого берега Дніпра простягалися з незначною перервою на 400 верст, займаючи долини правобережніх степових річок. Вздовж лівого берега Дніпра ліси, насамперед плавневі, простягалися до самого Чорного моря. В заплаві Дніпра в той час існував великий плавневий ліс – Великий Луг. Він простягався по Дніпру від острова Хортиці до гирла річки Базавлуга. В межах лісу були поширені протоки, стариці; лісові ділянки тут чергувалися з угрупованнями очерету [11]. Загалом, дніпровські ліси складалися з дуба, осокоря, тополі білої, в'язу, з підліском з крушини.

Поширення лісів також було зафіковано для долини річки Кінської де є “дубровы великие и леса, и терники, и толники, и камыши”* [11 с. 92] та в долині річки Московки [36].

Заліснimiми були також річки, що впадають в Азовське море. Зокрема, є відомості про існування лісів в долинах Сіверського Дінця, Лозуватки [12, 13, 26]. Існування лісів припускають також для долини річки Молочної [16]. Проте “Книга большому чертежу (1627 р.)” відзначає, що “рек и лесу от Молочных вод до Переяси нет” [14]. Це дає підставу для висновку про відсутність лісів в долинах річок південно-західної частини Приазов’я. Проте пізніше, в поясненнях до ряду європейських карт, що охоплювали територію Північного Приазов’я, можна зустріти згадки про ліси на річках Великому й Малому Утлюках [16]. Таким чином, можна погодитись із твердженням, що в давнину і, зокрема, “в доісторичний час всі річкові долини наших степів були одягнені змішаною лісовою рослинністю включно до Чорного і Азовського морів” [10].

Поряд з долинами річок залісність в Північному Приазов’ї відзначалися і безпосередньо плакорні степові ЛК. Так, за даними [9] ландшафти степів, не втрачаючи своєї специфічності, були значно залісненими ще в ранньому і середньому голоцені. Проте, з часом, площи залісених ділянок, розташованих в межах степових ландшафтів, поступово зменшувались – насамперед через зростання впливів антропогенних чинників. Так, вже в кінці XVIII – 1 - й половині XIX сторіччя ліси в Степовій Україні існували лише у вигляді окремих острівців, проте значного поширення тут набули чагарникові зарості [11].

Загалом часовий проміжок з кінця XVIII до 1-ї половини XIX сторіччя можна вважати рубежем, після якого зміни природних степових ландшафтів Північного Приазов’я почали набувати катастрофічного характеру і, відповідно, природне ландшафтне різноманіття цього регіону набуло тенденцій до збіднення, не в останню чергу через зростання ступеня різноманітності антропогенізованих ЛК.

*Статейный список Великого государя его царского величества посланников: стольника и полковника и наместника Переяславльского Василия Михайлова сына Тяпкина, дьяка Никиты Зотова. Писан в Царево-Борисове городке во 1681 году. – Записки Одесского общества истории древностей. Т.2. – Одесса, 1850 г.

1.3. Розвиток ландшафтів території сучасної Запорізької області під дією антропогенних чинників

Початок антропогеннозумовлених змін різноманіття ландшафтів Північного Приазов'я доцільно пов'язувати з моментом заселення території регіону первісною людиною, створення нею першого примітивного господарства. На території сучасної Запорізької області перші людські поселення виникли вже в пізньому палеоліті. Вони концентрувалися переважно в межах долин існуючих на той час річок і являли собою структурні елементи так званих “долинних центрів освоєння” [16].

Формування перших поселень і, відповідно, центрів освоєння саме в річкових долинах було зумовлене, насамперед, природними чинниками: наявністю води, багатством рослинності, включно з деревною, родючістю заплавних ґрунтів, а також, можливо, комфортнішими і придатнішими для існування, ніж на плакорах, кліматичними умовами. Наявність в межах річкових долин придатних для освоєння природних ресурсів і сприятливих кліматичних умов закономірно призвела до становлення тут примітивного господарства, розвиток якого поклав початок зміненню річководолинних ландшафтів і, відповідно, зростанню їх різноманітності.

На початковому етапі господарського освоєння річководолинних ландшафтів території сучасної Запорізької області (палеоліт-мезоліт) панував тип привласнюючого природокористування. Він не сприяв значним змінам природних ландшафтів, вплив на які внаслідок незначної чисельності населення був переважно локальним і мав зворотній характер. На цьому етапі освоєння ландшафтів їх антропогенна зміненість спостерігалась переважно в місцях стоянок [1, 4]. Стоянки цього періоду на території Запорізької області вивчені в околицях сел Федорівки, Петро-Свистуново, Придніпровського, східніше м. Запоріжжя і північніше м. Мелітополя – в околицях с. Терпіння [4].

Наступний етап освоєння ландшафтів території сучасної Запорізької області (неоліт-енеоліт) відзначився переходом населення від привласнюючого до виробничого природокористування. Це, зокрема, призвело до виникнення в цей період окремих видів господарювання – орного землеробства і тваринництва. Орне землеробство базувалося на використанні тяглою сили тварин і було найрозвиненішим в межах річкових долин. Це було зумовлено легкішим, порівняно з плакорами, механічним складом ґрунтів, що полегшувало їх обробку, і недосконалістю засобів праці [4, 17]. В цей період (III-II тисячоліття до н.е.) значного розвитку набуло розведення худоби, включно з кочовим тваринництвом [9], вплив якого, на відміну від землеробства, епізодично поширювався також і на плакорні ландшафти. Антропогенні впливи на плакорні степові ландшафти регіону в цей період не призводили до їх значних перетворень та істотних змін природного різноманіття.

Загалом, розвиток матеріального виробництва на етапі виробничого природокористування при освоєнні ландшафтів території сучасної Запорізької області зумовив зростання чисельності населення і, відповідно, інтенсифікацію антропогенного тиску на ландшафти річкових долин – порушення ґрутового покриву, зведення деревної рослинності тощо. Це призвело до змін структури

ОСНОВНІ ЧИННИКИ ТА ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ РОЗВИТКУ ...

річководолинних ландшафтів. Такі зміни, вірогідно, мали дві тенденції: спрощення ландшафтної структури річкових долин внаслідок нераціонального використання деревної рослинності і неможливості її відновлення через випасання, а також – ускладнення ландшафтної структури у зв'язку з появою нових геокомплексів, зумовлених розвитком землеробства [16]. Таким чином, антропогеннозумовлені зміни структури річководолинних ландшафтів, на етапі становлення виробничого природокористування, зумовили збільшення ступеня різноманітності їх антропогенізованих відмін на фоні значної деградації різноманіття природних ландшафтів.

Збільшення ступеня зміненості ландшафтів Північного Приазов'я та їх різноманіття прослідковується вже з початку 1-го тисячоліття до н.е., коли тут відбувся перехід до справжнього кочового тваринництва, яке набуло домінуючих позицій в структурі господарювання людини. Домінуючі позиції в господарстві зберігалися за кочовим тваринництвом до другої половини XVIII сторіччя (1783 р.) [4]. Загалом, цей етап освоєння ландшафтів Північного Приазов'я поклав початок більш систематичним антропогенним впливам на степові ландшафти плакорів, що зумовило прояв в їх межах процесів деградації рослинного покриву, насамперед – в місцях із найбільшим пасквальним навантаженням. Так, початковий прояв пасквальної дигресії в степових ландшафтах Північного Приазов'я, за даними ряду авторів, припадає на період від середнього (III-II тисячоліття до н.е.) до початку пізнього голоцену (I тисячоліття до н.е.) [9, 16]. Проте зазначені автори погоджуються, що прояв пасквальної дигресії, як потужного чинника впливу на рослинний покрив степів, припадає саме на пізній голоцен. В пізньому голоцені прояв пасквальної дигресії збільшився і для лучних степів річкових долин, – насамперед на ділянках, розташованих біля поселень людей [9].

Загалом період від початку 1-го тисячоліття до н.е. до другої половини XVIII сторіччя відрізнявся для території Північного Приазов'я частою зміною племен і народів, у господарському укладі яких спостерігалось переважання тваринництва – осілого й кочового. При цьому в долинах річок, зокрема Дніпра, ще зберігались центри осілого орного землеробства [4].

Першими племенами, що займали степи Північного Приазов'я ряд дослідників вважають племена скіфів, які панували тут з VIII по II ст. до н.е. [6, 13, 26]. Це були насамперед племена скіфів-кочівників і царських скіфів. Перші з них займали степи Приазов'я до річки Герроса (Конки). Далі на схід і південь від Герроса жили царські скіфи, які займали степ до Меотиди і Танаїса (Дону) [6, 26]. Скіфи-землероби були відтиснуті кочовими скіфами за річку Дніпро, в долині якого існували окремі центри осілого землеробства. Крім скіфів кочівників і землеробів Геродот виокремлював лісових кінних мисливців – юрків та тіссагектів, а також – лісових кочівників – “будинів, що живуть в лісах, де водяться бобри” [26 с. 24-25]. Дуже вірогідно, що Геродот під місцеіндуванням “лісовых” скіфів вважав територію Великого Лугу – найбільшого на той час плавневого лісу в межах Північного Приазов'я.

В період панування скіфів у степах Північного Приазов'я територія сучасної Запорізької області поділялась за особливостями природокористування на три зони.

БАЙДІКОВ І.А., БАЙДІКОВ К.А.

Так плакорні рівнини призначалися для літніх кочівок; долина Дніпра – для осілого освоєння; долини приазовських річок і узбережжя лиманів використовувалися як зимові пасовища [4]. Проте слід зазначити, що в цей час ландшафти приазовських степів зазнавали переважно незначних антропогенних змін, виражених через пасквальну дигресію рослинного покриву. Це було зумовлено насамперед частою зміною місця випасання тварин, а також – складом степових стад. В них дрібна рогата худоба, що є одним з головних чинників дигресії ґрунтово-рослинного покриву степів, нараховувала тільки ~ 18 % від загального складу стад. Вплив випасання на рослинність плакорних степів зумовив початок перетворення різнотравно-дерниннозлакових степів у типчакові. Лучні різнотравно-ковильно-кострові степи річкових долин набули тенденцій до перетворення в тонконогово-кострово-типчакові [9]. Такі процеси відбувались впродовж всього часу панування кочових племен в степах Північного Приазов'я.

Після скифів, в період 2-4 тисячоліть до н.е., приазовські степи були зайняті сарматськими племенами роксоланів, які переважно зберегли господарський уклад своїх попередників. Проте вже гуни, які прийшли сюди в 4-му тисячолітті до н.е., сприяли зникненню осередків осілого землеробства в долині Дніпра. Після гунів, в період 4 тисячоліття до н.е. – XVI сторіччя, приазовські степи і, зокрема, територія сучасної Запорізької області почергово заселялися племенами болгар (VII-VIII ст. н.е.), угорців (~ VII-IX ст. н.е.), хазар (VI-VII ст. н.е.), половців (XI-XIII ст. н.е.), монголо-татар (XII-XVII ст. н.е.), ногайців (XV- XVII ст. н.е.). Переважання в господарському укладі кочових племен тваринництва проте не виключало існування в окремих з них також і землеробства. Так, землеробство було представлено в господарстві болгар (алано-болгар), угорців, хазарів, ногайців (відомі орні угіддя на початку XV ст.). Єдиними виключно кочовими племенами, таким чином, були половці та монголо-татари [4, 33]. Зокрема у татар землеробство “в XV-XVII ст. не мало великого значення” [11 с. 92].

Збільшення інтенсивності у зведенні лісів можна спостерігати вже з XIV до XVII сторіччя – період постійної присутності кочівників в Північному Приазов'ї. Так, Де Люк свідчить, що “в місцях, де кочівникам трапляється ліс, вони влаштовували з нього великі загони для худоби” [32 с. 29]. В окремих випадках острівці степових лісів підпалювалися з метою викурювання тварин, або з військовою метою. Великого значення набуло й безпосереднє вирубування лісів кочівниками, особливо татарами. Зокрема за свідченнями В. Чернявського (1852 р.) “татари рубили ліс не тільки на паливо, але й на корм для худоби, будували з нього загінни та прибіжища для худоби; вони вивозили їх (дрова) також до своїх степових аулів” [32 с. 29].

Певні антропогенні зміни плакорних і річководолинних ландшафтів Північного Приазов'я відбувалися й після закінчення періоду панування тут кочових племен, зокрема після входження частини території Північного Приазов'я до складу Російської імперії. Так, в період російсько-турецьких війн (починаючи з кінця XVII сторіччя) почалося значне вирубування корабельного лісу в межах заплав приазовських річок, що впадали в Азовське море. В кінці XVII і на початку XVIII століть значного вирубування з метою побудови кораблів для Азовської флотилії

ОСНОВНІ ЧИННИКИ ТА ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ РОЗВИТКУ ...

зазнали ліси в заплаві Сіверського Дінця. Наступне обстеження лісів по Сіверському Дінцю у 1699-1700 р. показало, що їх більшість виявилась придатною лише на дрова. Наслідком активного зведення лісів у Північному Приазов'ї, частих пожеж і випасання худоби в лісах стало те, що лісові тварини поступово залишали території своїх місцезнівань. Виключенням стали наземно-аквальні ЛК та прилеглі до них території, зокрема зайняті плавнями, де антропогенні впливи були незначними [12, 13]. Так, за свідченнями С.І. Мищецького (1852) в цей період (XVII ст.) запорізькі козаки добували на обох берегах і в плавнях Дніпра “кабанів, козуль, лисиць, вовків, диких кішок, барсуків, видр, зайців”, а також багато птахів: “дрохв, лелек, коростелів, тетеревів, лебедів, гусей, качок, пеліканів, бакланів, чапель та інших простих родів птахів” [11 с. 96]. Значним біорізноманіттям відрізнялися в цей період і степові плакорні ландшафти Північного Приазов'я. Зокрема, Гійом де Боплан (середина XVII ст.) повідомляв, що “в українських степах, особливо біля дніпровських порогів, паслися стада диких коней, оленів, козуль, кабанів і сайгаків, а степові ріки відзначалися багатством видів риб” [11 с. 94].

Багатство біоти степових ландшафтів Північного Приазов'я було зумовлене насамперед їх безлюдністю, внаслідок підписання мирних договорів 1681 і 1700 років між ще Московською державою і Османською імперією. Договори, зокрема, забороняли заснування будь-яких поселень від Перекопа до “нового города Азовского, который у реки Миуса реченої стоит... также во странах реки Днепра от сечи города Запорожского, который на вышереченной реки берегу стоит даже до Очакова” [11 с. 93]. Так, ще в першій половині XIX сторіччя степи Таврії були наймалолюднішими. Зокрема, в Дніпровському уїзді Таврійської губернії в цей період нараховувалось більш ніж 10 мільйонів десятин вільних земель. Все це зумовило сприятливі умови для корінної біоти в приазовських степах.

Певною мірою цьому сприяло й переважання в господарській структурі регіону скотарства “внаслідок визнання непридатності для орного землеробства приазовських степів” [4 с. 77]. Скотарство, зокрема розведення овець, залишалося домінуючою галуззю господарства у Північному Приазов'ї з початку XVIII до середини XIX сторіччя. Так, кількість овець для північних уїздів Таврійської губернії становила у 1811 році 343538 голів, а вже у 1853 році – 2024142 голів [16]. При цьому зростання значення орного землеробства в регіоні зумовлювало поступове вилучення значної частини земель пасовищного фонду під орні угіддя. Проте, незважаючи на це, у регіоні залишалися значні площини цілинних степів, що використовувалися для випасання овець ще у 60-80-тих роках XIX сторіччя. Так, в Дніпровському уїзді Таврійської губернії у 60-ті роки XIX сторіччя нараховувалося ~ 530 тис. овець; в Мелітопольському – 803200; в Бердянському – більш ніж 428 тис. при переважанні тонкорунних [11].

Починаючи з 30-50-х років XIX сторіччя відбулася переорієнтація структури господарства Таврійської губернії в бік зростання значення орного землеробства. Це можна прослідкувати на прикладі ряду земельних дач регіону (таб. 2).

БАЙДІКОВ І.А., БАЙДІКОВ К.А.

Таблиця 2

Дані про збільшення орних угідь в деяких дачах Таврійської губернії за 1833-1871 р.п. (за даними [16]).

Дачі	% орних земель	
	1833-1834	1871
	Середньостепова підзона	
Богданівка	18,3	50,9
Троїцьке	6,2	53,4
Спаське	4,9	49,6
Терпіння	16,1	56,9
Південностепова підзона		
Радіонівка	0,0	48,6
Єфремівка	0,0	34,9
Кирилівка	0,0	33,5

Посилене розорювання зумовило занепад тваринництва в регіоні. Так, вже у 1909 році загальна площа орних угідь в Бердянському й Мелітопольському повітах склала 84,1 %, вигонів – 10,9 % всієї придатної землі. В 1910 році ці показники складали відповідно вже 91,4 % і 5,3 % [30]. Це зумовило зростання посівних площ в Таврійській губернії з 17,9 % від загальної площи земель у 60-х роках ХІХ сторіччя до 63,6 % в кінці 80-х років. Подальше розорювання степів зумовило зростання посівних площ за період з 1913 до 1960 року від 1512 тис. га до 1979,10 тис. га [2, 4]. Так, в 1950 –1960-х роках в Запорізькій області було додатково розорано 100 тис. га незручних земель – схилів, подів [3]. На сьогодня загальна площа сільськогосподарських угідь Запорізької області становить 2730 тис. га, з яких 1944 тис. га припадає на орні угіддя [3].

Тривалий потужний вплив випасання і розорювання на степові ландшафти сучасної Запорізької області призвів до їх різноступеневої зміненості зокрема на геокомпонентному рівні. Ці зміни торкнулися насамперед ґрунтово-рослинного покриву і полягають в ущільненні ґрунтів, порушенні їх структурності; зведенні лісів, деградації рослинного покриву степів, а також – у зміні видового складу степової рослинності внаслідок прояву антропічно зумовлених посух і спустелювання степових ЛК [10, 16, 35]. Так, спустелювання степових ЛК Північного Приазов'я, зумовлене перевипасанням, призвело до перетворення дернинно-злакових степів у полиново-злакові та полинові степи на значній площині плакорних місцевостей регіону. Певною мірою цим зумовлена і перетвореність лучних різントравно-ковилово-кострових степів у тонконогово-кострово-типчакові і типчаково-полинові степи (в т.ч. вторинні рослинні угруповання з дуже збідненим біорізноманіттям [3, 9, 16].

Розорання значних масивів степу Запорізької області, поряд зі змінами ґрунтово-рослинного покриву призвело до збіднення місцевої зообіоти. Зокрема у 30-х роках ХІХ сторіччя в запорізьких степах зникають сайгаки. В другій половині ХІХ сторіччя зникли дики коні; значно зменшилася кількість стрепетів, дрохв тощо [11].

ОСНОВНІ ЧИННИКИ ТА ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ РОЗВИТКУ ...

Зміненості ландшафтів Запорізької області та збільшеню їх різноманітності сприяло також насадження штучних лісів та лісосмуг, початок якому було покладено в середині XIX сторіччя. Так, в 1846 році відкривається Бердянська дача, де під лісонасадженнями знаходилося 804 га. В 1899 році – Алтагірська лісова дача площею 816,2 га. Починаючи з 1895 року насадження лісосмуг відбулося в Дніпровському повіті Таврійської губернії [34]. Створення штучних лісонасаджень в межах території сучасної Запорізької області мало у порівнянні з більшістю інших видів господарської діяльності переважно позитивний ефект. Зокрема, зріс ступень різноманітності региональної біоти, насамперед за рахунок видів лісової флори і фауни.

2. СУЧАСНІ СТАНИ І ПОШИРЕНІСТЬ ШТУЧНИХ ЛІСОВИХ ТА ПРИРОДНИХ СТЕПОВИХ ЛАНДШАФТІВ ТЕРИТОРІЮ ЗАПОРІЗЬКОЇ ОБЛАСТІ

Нині загальна площа штучних лісових масивів в межах Запорізької області становить близько 3000 га: Старобердянська, Алтагірська, Радивонівська лісові дачі. [21]. При цьому загальна полезахисна залисеність в області складає 2,9%, змінюючись по районах від 1,8% до 3,5% [4], що є недостатнім для виконання ними меліоративних функцій. Разом з цим, при збереженні небезпеки впливів на лісові ЛК області з боку населення – зокрема, несанкціонованого вирубування, частка якого в 2003 році складала 3,6% від загальних втрат лісового фонду області [28], можна прогнозувати відновлення їх оптимальних станів. Це зумовлено активізацією лісовідновлення на землях лісового фонду; зменшенням обсягів лісозаготівлі; лісових площ порушених пожежами (цей показник має значну амплітуду за окремими роками) [28, 29].

Проте природні степові ландшафти представлена в Запорізькій області лише фрагментарно. Так, ділянки збережених справжньостепових і сухостепових ландшафтів та місцезростання рідкісних та зникаючих червонокнижних видів рослин охоплюють лише 4,5-5% території Запорізької області [15]. При цьому менше половини площин збережених ландшафтів області знаходяться в межах об'єктів ПЗФ, які охоплюють лише 2,02% її загальної площини [8].

ВИСНОВКИ

Історичні передумови та наявний рівень антропогенної перетвореності ландшафтів Запорізької області привели до високої їх мозайчності і, відповідно, до збільшення різноманітності регіональних ландшафтів за рахунок антропогенізованих ЛК. Проте, збільшення частки антропогенізованих ЛК у структурі ландшафтів Запорізької області закономірно привело до зменшення площин незмінених та малозмінених ландшафтів, що представлена тут лише фрагментарно. Це, в умовах потужного перманентного впливу антропогенічних чинників на природу Запорізької області, зумовлює певну проблемність як захисту наявних збережених ландшафтів, так і підтримання їх різноманітності.

Перелік літератури

1. Ахтырцев Б.П. О влиянии первобытного человека на почвенный покров в местах стоянок // География и плодородие почв. – Воронеж, 1973. – с. 15-25.
2. Бабміндра Д.І. Земельно-ерозійні процеси, їх локалізація та екологіко-економічна оцінка на прикладі Запорізької області. – Автореф. дис. канд. екон. наук: 08.00.19. – Київ, 1994. – 18 с.

БАЙДІКОВ І.А., БАЙДІКОВ К.А.

---

3. Волох А.М. Динаміка та сучасний стан умов існування мисливських ссавців у степовій зоні України // Науковий вісник Національного аграрного університету / Редкол.: Д.О. Мельничук (відп. ред.) та ін. – К., 2006. – Вип. 93. – С. 34-49.
4. Воровка В.П. Геоэкологическое обоснование оптимизации экоинфраструктуры Запорожской области. Диссертация на соискание научной степени кандидата географических наук. – Симферополь, 2000. – 268 с.
5. Глущенко Ю.И., Крылов Н.В. Ландшафтные комплексы // Методика изучения географии Запорожской области. Ч. 1. Физическая география. Методические рекомендации для учителей географии. Под ред. В.Д. Войлошникова. – Запорожье-Мелитополь, 1980. – С. 68-78.
6. Грakov Б.Н. Скифы. Научно-популярный очерк. – М.: Изд-во Московского университета, 1971. – 168 с.
7. Гриневецкий В.Т. До обґрунтування основних понять і методології дослідження ландшафтного різноманіття в Україні // Укр. геогр. журнал, 2000, № 2. – с. 8-12.
8. Державний кадастр територій та об'єктів природно-заповідного фонду станом на 01.01. 2006 р. – К.: “Логос”, 2006. – 311 с.
9. Динесман Л.Г. Биогеоценозы степей в голоцене. – М.: Наука, 1977. – 160 с.
10. Докучаев В.В. Наши степы прежде и теперь [2-е изд.]. – М.: Сельхозгиз, 1953. – 152 с.
11. Кириков С.В. Промысловые животные, природная среда и человек. – М.: Наука, 1966. – 348 с.
12. Кириков С.В. Изменения в населении и среде обитания зверей и птиц в дубравной лесостепи // Изменения в населении и среде обитания животных СССР в XVI-XIX вв. Европейская часть СССР. – М., 1972. – С. 1-19.
13. Кириков С.В. Человек и природа степной зоны. Конец X – середина XIX в. Европейская часть СССР – М.: Наука, 1983. – 125 с.
14. Книга большому чертежу. – М.-Л.: Изд-во АН СССР в Ленинграде, 1950. – 299 с.
15. Коломийчук В.П. Редкие степные сообщества Юга Запорожской области // Степи Северной Евразии. Эталонные степные ландшафты: проблемы охраны, экологической реставрации и использования. Материалы III международного симпозиума. Под научной ред. члена-корреспондента А.А. Чибileva. – Оренбург: МПК Газпромпечать, ООО “Оренбурггазпромсервис”, 2003. – 608 с.
16. Крылов Н.В. Становление антропогенного фактора в развитии ландшафтов левобережной Украины // Взаимодействие общества и природы в процессе общественной эволюции. – М.: МФГО, 1981. – С. 170-178.
17. Крылов Н.В., Тюкова В.В., Вампилова Л.Б. О содержании историко-ландшафтных исследований в степной зоне для сельского хозяйства // Географическая наука в осуществлении продовольственной программы СССР. – Л.: ГО СССР, 1985. – С. 124-125.
18. Ландшафтне різноманіття рівнинної території України: методологія дослідження та систематика: Звіт про науково-дослідну роботу (номер держреєстрації 0199U002042). – К., Ін-т географії НАН України, 2001.
19. Маринич О.М. Наукові засади дослідження ландшафтного різноманіття України // Проблеми ландшафтного різноманіття України: збірник наукових праць. – К., 2000. – С. 11-16.
20. Марцинкевич Г.И., Счастная И.И. Ландшафтное разнообразие Беларуси: методика, оценка, территориальный анализ // Проблемы ландшафтного різноманіття України: збірник наукових праць. – К., 2000. – С. 54-57.
21. Овсянникова Е.С., Скрипко Г.С., Черевко С.П., Яценко А.В., Черевко А.И. Растительные ресурсы Запорожской области и проблемы их охраны // Флора и растительность Украины. – К., 1986. – С. 91-93.
22. Пащенко В.М. Дослідження ландшафтного різноманіття як інваріантності та варіантності ландшафтів // Укр. геогр. журнал, 2000, № 2. – С. 3-10.
23. Пащенко В.М. Ландшафтна різноманітність та її історичні трансформації // Проблеми ландшафтного різноманіття України. Збірник наукових праць – К.: НАН України, Ін-т географії, 2000. – С. 28-34.
24. Петров К.М. Подводные ландшафты: теория, методы исследования. – Л.: Наука, 1989 – 126 с.
25. Руководящие принципы формирования общеевропейской экологической сети. Декларация министров, принятая на третьей Конференции министров “Окружающая среда для Европы”, София (Болгария), 25 октября 1995 г.

ОСНОВНІ ЧИННИКИ ТА ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ РОЗВИТКУ ...

---

26. Рыбаков Б.А. Геродотова Скифия: Историко-географический анализ. – М.: Наука, 1979. – 247с.
27. Снытко В.А., Коновалова Т.И. Динамика и разнообразие геосистем // Проблеми ландшафтного різноманіття України: збірник наукових праць. – К., 2000. – С. 24-27.
28. Статистичний бюллетень про порушення лісового законодавства. – К., 2004.
29. Статистичний збірник "Регіони України". 2004 / О.С. Осауленко (ред.). Державний комітет статистики України. – К.: Держкомстат України. Ч.1., Ч.2. – 2004.
30. Стогний Н.П. Запорожская область. – Запорожье, 1963. – 267 с.
31. Страбон. География: в 17 кн. – Репринтное воспроизведение текста издания 1964 г. / Пер., ст. и комментарии Г.А. Стратановского; под общ. Ред. С.Л. Утченко; Ред. Пер. О.О. Крюгер; РАН. – М.: Научно-издательский центр "Ладомир", 1994. – 940 с.
32. Тараненко Л.И. Об антропогенных изменениях в природе Северного Приазовья // Изменения в населении и среде обитания животных СССР в XVI-XIX вв. Европейская часть СССР. – М., 1972. – С. 25-31.
33. Толочко П.П. Кочевые народы степей и Киевская Русь. – К.: Абрис, 1999. – 198 с.
34. Филонов К.П. Изменение среды обитания животных в условиях сухих степей Северного Приазовья // Изменения в населении и среде обитания животных СССР в XVI-XIX вв. Европейская часть СССР. – М., 1972. – С. 22-25.
35. Формозов А.Н. Изменение природных условий степного юга европейской части СССР за последние сто лет и некоторые черты современной фауны степей // Исследование географии природных ресурсов животного и растительного мира. (Отв. ред. Ю.А. Исаков). – М.: Изд-во Академии наук СССР, 1962. – С. 114-161.
36. Яворницкий Д.І. Історія запорізьких козаків. – К.: Наукова думка, 1990. – Т. 1. –592 с.

I.A. Baydikov, K.A. Baydikov Основные факторы и исторические предпосылки развития и становления разнообразия ландшафтов запорожской области

Под ландшафтным разнообразием целесообразно понимать совокупность первичного (природного) и вторичного (антропического) разнообразия ландшафтоорганизованной природы, воспринимая ЛК как структурные образования с взаимосвязанными геоматическим и биотическим компонентами. Разнообразие ландшафтов Запорожской области было обусловлено, в историческом процессе, воздействием на ЛК природных и, в дальнейшем, антропогенных трансформационных факторов.

Ключевые слова: разнообразие, ландшафт, биота, степь, леса, залесенность, факторы антропогенные, факторы природные, влияние, распашка, выпас, развитие, изменённость, деградация.

Ivan Baydikov, Konstantin Baydikov The basic factors and historical prerequisites for evolution and formation of landscape diversity of zaporizhya region

The landscape diversity is defined as the combination of the primary (natural) and secondary (anthropogenic) diversities of landscapely organized nature, where landscape complexes are considered as structural formations with interrelated geomorphic and biotic components. The landscape diversity of Zaporizhya region has been formed basically under the influence of natural transformational factors and later under the combined influence of natural and anthropogenic factors.

Key words: landscape diversity, biota, steppe, woods, forestness, natural factors, anthropogenic factors, influence, ploughing up, pasturing, evolution, transformation, degradation.

Статья поступила в редакцию 25.07.2008 г